

معرفی و بررسی منابع ترکی مطالعه در تاریخ روابط عثمانی - صفویه

H.Mustafa ERAVCI, "Osmanlı-Safevî Münasebetleri İle İlgili Türkçe Kaynaklar", TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Ankara, pp:249-260.

چکیده: تاریخ روابط سیاسی، نظامی، دیپلماسی و فرهنگی گسترده میان امپراطوری عثمانی و دولت صفویه، در منابع دست اول عثمانی به طور شایسته به تصویر کشیده شده است. نویسنده، نوشتار حاضر را با هدف معرفی و بررسی منابعی که به زبان ترکی عثمانی، روابط ایران و عثمانی را منعکس کرده اند، به رشته تحریر درآورده است. وی در راستای این هدف، نخست به طور مختصر، مناسبات میان دو دولت ایران و عثمانی را در قالب ۸ دوره مجزا، تقسیم و تشریح می نماید. سپس، منابع دست اول به زبان ترکی عثمانی را که برای بررسی تاریخ روابط عثمانی - صفویه قابل استفاده بوده و امروزه نیز در دسترس هستند، به گروه های ذیل تقسیم بندی می کند: اسناد و مدارک آرشیوهای عثمانی، مجموعه های منشآت، آثار تاریخ نگاری، آثار وقایع نگاری پدیدآمده در قرون شانزده و هفده میلادی؛ از جمله غزوات نامه ها و ظفرنامه ها، نسخه های خطی رساله های متفرقه، و سیاست نامه. **کلیدواژه ها:** منابع ترکی، روابط عثمانی - صفویه، امپراطوری عثمانی، صفویه، ایران، روابط سیاسی، روابط نظامی، روابط دیپلماسی، روابط فرهنگی، تاریخ اسلام.

مقدمه^۱

روابط بین امپراطوری عثمانی و دولت صفویه در قرن های شانزده و هفدهم میلادی در منازعات دامنه داری سپری شد. رقابت سیاسی میان دو قدرت مذکور، همچنان که در تاریخ سیاسی اسلام از دوره های مهم جریان انتقال رقابت شیعه - سنی از فاز مذهبی به فاز سیاسی محسوب می شود، به همان میزان بخش مهمی از تاریخ امپراطوری عثمانی را نیز شکل می دهد. به طور کلی و براساس اخبار منابع دست اول و در چارچوب برقراربودن مناسبات خصومت آمیز یا مسالمت آمیز، مناسبات میان دو دولت به هشت دوره مجزا تقسیم می شود.

۱. دوره نخست روابط سیاسی و نظامی میان عثمانی و صفویه، از نخستین یورش های شاه اسماعیل اول صفوی (۹۰۵ هجری) تا نبرد چالدران (۱۳۲۰ هجری) طول کشید. در طول این دوره، تهاجمات دولت صفویه به آناتولی رو به افزایش بود.

۱. مؤلف در مقدمه مقاله به طور مختصر به معرفی و بیان نقش تاریخی امپراطوری عثمانی در جهان اسلام و همچنین تاریخ روابط خارجی آن دولت پرداخته است که به دلیل رعایت اختصار این مطالب در ترجمه مقاله حذف شد.

۲. دوره دوم، دوره فعال شدن سیاست شرقی عثمانی محسوب می شود که از جنگ چالدران آغاز شد و تا عقد صلح نامه آماسیه (۹۵۱ هجری) طول کشید.

۳. دوره صلح که از انعقاد صلح آماسیه به مدت بیست سال ادامه یافت.

۴. در دوره چهارم از تاریخ روابط عثمانی - صفویه، سلطان مراد سوم با اعزام نیروهای عثمانی به تصرف گرجستان، آذربایجان و شروان، آتش جنگ میان دو دولت را دوباره مشتعل کرد. این دوره نیز با عقد تفاهم نامه استانبول (۱۲ مارس ۱۵۹۰ میلادی) بعد از دوازده سال خاتمه یافت.

۵. دوره پنجم، دوره ای توأم با صلح و آرامش بود و تا سال ۱۶۰۳ میلادی دوام آورد.

۶. در دوره ششم دوباره جنگ و کشمکش بر روابط میان دو دولت مورد بحث سایه انداخت. این دوره نیز بعد از نه سال در ۱۶۱۲ میلادی به سر رسید. در طول این دوره شاه عباس اول صفوی با استفاده از فرصت به دست آمده از تغییر سلطنت در دربار عثمانی، ضمن انجام عملیات نظامی سریع، به کارگیری تاکتیک های جاسوسی و ایجاد

دیوان همایون صادر شده‌اند.^۴ از این مجموعه، دفتر شماره ۷۰۹ در آرشیو عثمانی وابسته به نهاد نخست وزیری، در دوره بایزید دوم پدید آمده است و از این رو درباره نخستین دوره از روابط میان عثمانی - صفویه حاوی اسناد و فرامین مختلفی است.^۵ فرامین و دستورهای مندرج در این مجموعه بیش از هر موضوع دیگری انعکاسی از تبلیغات صفویه در قلمرو عثمانی است. در متن این فرامین از خانقاه اردبیل با عنوان «طرف یا جانب علیا» یاد شده است. بخش دیگری از محتوای این مجموعه را دستورهایی مبنی بردستگیری و قتل هواداران صفوی با اعمال شاقه و عدم اعطای پناهندگی به اتباع ایرانی که از سوی صاحب منصبان عثمانی صادر شده است در برمی‌گیرد. همچنین متن فرامین مقامات عثمانی به جاسوسان و عمال خویش برای زیر نظر گرفتن رخداد های ایران در میان اسناد این دفترها مشاهده می‌شود.

ب) دفترهای موسوم به مهمه

دستورها و فرامین صادر شده از سوی دیوان همایون درباره مسائل مختلف، بر اساس درجه و اهمیت توسط سالار دواتداران (دیوان قلمی)،^۶ یعنی صاحب عنوان رئیس‌الکتاب تفکیک و در مجموعه‌هایی موسوم به دفتر مهمه ثبت می‌شدند. در این مجموعه‌ها راجع به تاریخ مدنی، فرهنگی و نظامی ایالات و ولایات غیرمرکزی و نیز وضعیت تشکیلات اداری امپراطوری در این مناطق، اطلاعات ارزشمندی به دست می‌آید.^۷ قدیمی‌ترین دفتر مهمه در روابط میان دو دولت، دفتر شماره پنج است. البته در همین خصوص دفاتر مهمه بسیاری موجود است. آخرین دفتر مهمه ثبت شده در میان آنها، دفتر شماره ۷۱ است که در تاریخ ۲۵ ربیع الاول ۱۰۰۲ هجری به ثبت رسیده است.

تعداد دفترهای مهمه که به صورت مستقیم با حوادث ایران دوره صفوی مرتبط هستند قابل توجه است. احکام و فرامین مندرج در این دفاتر، حوزه موضوعی گسترده‌ای را تحت پوشش قرار می‌دهد که می‌توان از آن میان به موضوع‌های زیر اشاره کرد:

۱. فرامین مرتبط با اختلافات و هرج و مرجع‌های مرزی.^{۲۰} وقایع رخ داده در بغداد، بصره و شهرزور.^۳ اخبار مرتبط با رفت و آمد سفرا.

روابط بین امپراطوری عثمانی و دولت صفویه در قرن‌های شانزده و هفدهم میلادی در منازعات دامنه‌داری سپری شد. رقابت سیاسی میان دو قدرت مذکور، همچنان که در تاریخ سیاسی اسلام از دوره‌های مهم جریان انتقال رقابت شیعه - سنی از فاز مذهبی به فاز سیاسی محسوب می‌شود، به همان میزان بخش مهمی از تاریخ امپراطوری عثمانی را نیز شکل می‌دهد.

پیوند با دولت‌های اروپایی علیه عثمانی، موفق شد تا دوباره تبریز، نهاوند و چند شهر مرزی دیگر را به قلمرو صفویه اضافه کند.

۷. دوره هفتم که باز هم دوره جنگ و جدال محسوب است تا ۱۶۳۹ میلادی، یعنی امضای صلحنامه قصر شیرین ادامه یافت. در این دوره عثمانی‌ها (به ویژه در نتیجه اهتمام شخصی سلطان مراد چهارم) تهاجمات گسترده‌ی را در حوزه عراق ترتیب دادند.

۸. هشتمین و آخرین مرحله از مراحل مختلف تاریخ روابط عثمانی - صفویه، دوره آرامش بود که از امضای قرارداد صلح آماسیه آغاز شد و تا ۱۷۲۲ میلادی ادامه یافت.

بدون شک در همان دوره، وقایع و حوادث مهم روابط ایران و عثمانی در منابع تاریخی هر دو طرف مذکور ثبت شده است. در مقاله حاضر تلاش می‌شود تا از میان منابع متنوع، به معرفی و بررسی منابع به زبان ترکی عثمانی پرداخته شود.

منابع دست اول به زبان ترکی عثمانی که برای بررسی تاریخ روابط عثمانی - صفویه قابل استفاده بوده و امروز نیز در دسترس هستند را می‌توان به گروه‌های زیر تقسیم کرد:

۱. اسناد و مدارک آرشیوهای عثمانی

در رابطه با فعالیت مریدان صفویه و اقدامات نظامی خلفای تحت امر شاه اسماعیل اول در آناتولی، اسناد متنوعی در بایگانی توپ قاپی سرای موجود است. هرچند بخشی از این اسناد تا امروز از سوی برخی از محققان مورد استفاده قرار گرفته،^۲ اما هنوز استفاده از این منابع با غفلت محققان و مورخان مواجه شده است. افزون بر اسناد مذکور، در آرشیو عثمانی متعلق به نهاد نخست وزیری ترکیه،^۳ اسناد فرامین و دستورهای بی‌شماری نگهداری می‌شود که به وقایع دوره مورد بحث یا وقایع و اتفاقات دوره‌های بعدی تعلق دارد. مجموعه‌های دربردارنده فرامین مذکور به چند دسته مختلف قابل تفکیک هستند که به بررسی آنها پرداخته می‌شود:

الف) دفاتر احکام (مجموعه‌های فرامین و دستورها)

این مجموعه‌ها مشتمل دستورها و حکم‌هایی هستند که درباره شکایات مرجوع و یا مسائل مالی، حقوقی و اداری بررسی شده در

4. GENÇ ve KARACA, 1992, p 40.

5. Şahin-Emecen, 1994, p 10-18.

۶. محل ثبت فرامین و دستورات صادر شده از سوی صدراعظم امپراطوری عثمانی.

7. GENÇ ve KARACA, 1992, p 40.

2. BACQUE-GRAMMONT, 1987, p 30-35.

3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

می دهد که می توان با عنوان عمومی «تواریخ آل عثمان» از آن یاد کرد. این آثار به بیان احوال و تاریخ فرد یا افرادی از اعضای خاندان سلطنتی عثمانی پرداخته و با زبان ترکی ساده تألیف شده اند. بالاخره آن دسته از آثار تاریخ نگاری که نویسندگانشان تاریخ جهانی را موضوع اثر خویش قرار داده و وقایع امپراطوری را در ذیل تاریخ عمومی آورده اند، سومین نوع از آثار تاریخ نگاری عثمانی را شکل می دهد. آثار تاریخ نگارانی چون خواجه سعادت الدین، رمضان زاده و جلال زاده در این دسته جای می گیرد. دیگر نویسندگانی که در این حوزه قلم به دست گرفتند، زبان ترکی عثمانی را در آثار خویش به صورت گسترده با کلمات فارسی و عربی آمیخته اند. در واقع آثار ایشان نوعی تاریخ نگاری ادبی می باشد.^{۱۱}

پا به پای ایجاد و تحکیم روابط سیاسی، اقتصادی، نظامی، مذهبی و فرهنگی میان صفویه و عثمانی، منابع زیادی به زبان ترکی پدید آمد که هر کدام از آنها به صورت ویژه یا عام ابعاد مختلف این موضوع را نشان می دهد. بخش زیادی از این آثار که در زمره آثار تاریخ نگاری خاندانی جای گرفته و با عنوان «وقایع نامه های عثمانی» از آنها یاد می شود، سال ها قبل از سوی جان. ر. والش (John R. Walsh) معرفی و بررسی شده است.^{۱۲} در سال های اخیر نیز احمد یاشار آجاک (Ahmed Yaşar Ocak) در مقاله ای که آن را به سمنار «روابط تاریخی و فرهنگی ترکیه و ایران» تقدیم کرد، از میان آثار متعلق به دسته مورد بحث، تاریخ آل عثمان اثر ابن کمال تاریخ محمد پاشا نشانچی و تاریخ سولاق زاده را معرفی کرد. البته گفتنی است که ارزش آن دسته از منابع ترکی که وقایع یا دوره خاصی موضوع آنها قرار گرفته است، برای بررسی در روابط عثمانی - صفویه به مراتب بیشتر از وقایع نامه های موسوم به تاریخ خاندانی است؛ زیرا گذشته از آنکه در این منابع جزئیات راجع به روابط دو دولت مذکور آورده شده است، از سوی مؤلفان این آثار توجه ویژه ای نیز به ارزش و اهمیت تاریخی آن دوره شده است. برای مثال با وجود آنکه مصطفی گالیپولیایی در نصرت نامه، سفر جنگی سلطان مصطفی پاشا لاله (۱۵۸۰ - ۱۵۷۷ م.) را موضوع کتاب خویش قرار داده، اما در بیست صفحه نخست، هر چند به طور مختصر به بررسی و تحلیل روابط عثمانی و صفویه پرداخته است.^{۱۳} به طور خلاصه، آثار وقایع نگاری به لحاظ ماهیت موضوعی و سبک نگارش در دو گروه مجزا قابل شناسایی هستند: گروه نخست شامل تواریخ خاندانی و تاریخ های عمومی و گروه دوم شامل آن دسته از آثار تاریخ نگاری است که درباره موضوع ویژه ای پدید آمده اند (غزوات نامه ها، نصرت نامه ها و ...).

الف) وقایع نامه های قدیمی

عنوان این آثار به این شرح است:

11. Fleisher 1986, p230-40.
12. Walsh 1962, p 196-209.
13. Eravcı 1998, p 77-8.

۴. تبلیغات خلفای صفویه در آناتولی. ۵. پیوستن برخی از قبایل و طوایف ترکمن آناتولی جرگه قزلباشان، و ورود آنها به قلمرو صفویه. ۶. گردآوری نزول و صدقات از مردم آناتولی و بنام شاه اسماعیل توسط مریدان شاه و ارسال وجوه جمع آوری شده به دربار ایران. ۷. فرامین و دستورهای مرتبط با امرا و بیگ های در مقاطع مختلف، از دولت صفویه یا عثمانی روگردان شده بودند. ۸. تحریم اقتصادی ایران. ۹. شورش هواداران صفویه در آناتولی. ۱۰. تدابیر اقتصادی، نظامی و سیاسی سلاطین عثمانی برای لشکرکشی به ایران. ۱۱. سیاست ها و چاره اندیشی های باب عالی برای حل مسئله هواخواهان صفویه در قلمرو عثمانی و همچنین دستورهای صادر شده در این راستا.^۸

۲. مجموعه های منشآت

در ارتباط با مناسبات دیپلماتیک میان عثمانی و صفویه، مجموعه های متعدد حاوی منشآت وجود دارد. مشهورترین اثر از میان این دسته از منابع، منشآت السلاطین فریدون احمد بیگ منشی است. برخی از نامه های مکاتبه شده میان سلطان سلیم اول (یاوز) و شاه اسماعیل اول در این مجموعه موجود است. محتوای این نامه ها بیشتر متوجه تلاش دو سرکرده مذکور برای اثبات برتری خویش و تحقیر طرف مقابل است.

نویسنده یا نویسندگان دیگر مجموعه های منشآت مجهول هستند. شش مورد از این مجموعه ها در کتابخانه نور سلیمانیه و کتابخانه دولتی بایزید و یک مورد نیز در کتابخانه ملی پاریس^۹ نگهداری می شود.^{۱۰}

۳. آثار تاریخ نگاری

آثار تاریخ نگاری پدید آمده در دوره نخست حیات سیاسی امپراطوری عثمانی، به لحاظ محتوایی و سبک زبان به کاررفته در آنها به سه نوع متفاوت تقسیم می شود: نخستین نوع تاریخ نگاری عثمانی، شامل آثاری است که شرح واقعه، سیاحت یا دوره سلطنت یکی از سلاطین موضوع بیشتر آنها را شکل می دهد. غزوات نامه ها، فتح نامه ها، سلیم نامه ها و ظفر نامه ها در زمره این گروه از آثار تاریخ نگاری قرار می گیرد. نوع دوم تاریخ نگاری این دوره از امپراطوری را آثاری شکل

8. Savaş, 2002, p 68-135.

9. Paris Bibliotheque Nationale.

۱۰. محل نگهداری مجموعه های منشآت که مولف آنها مجهول است، به ترتیب زیر می باشد:

- مجموعه منشآت، پاریس، کتابخانه ملی، بخش آثار فارسی ۱۸۳۸

- مجموعه منشآت، کتابخانه سلیمانیه، نور عثمانیه، شماره ۴۹۷۶.

- مجموعه منشآت، کتابخانه سلیمانیه، بخش حالت افندی، شماره ۷۷۵.

- همان، شماره ۳۳۸۴.

- همان، شماره ۳۶۸۷.

- همان، شماره ۲۷۵۲.

- همان، شماره ۳۳۴.

- مجموعه منشآت، کتابخانه سلیمانیه، بخش فاتح، شماره ۵۲۲۴.

- مجموعه منشآت، کتابخانه دولتی بایزید، بخش ولی الدین افندی، شماره ۲۷۳۵.

رک به:

(Kütükoğlu, 1993, p 286)

۴. آثار وقایع‌نگاری پدیدآمده در قرن‌های شانزده و هفده میلادی از جمله غزوات نامه‌ها و ظرف‌نامه‌ها.

وقایع‌نگاری‌های ترکی منحصرشده به موضوع یا واقعه‌ای خاص شامل موارد زیر است:

۱. سلیم‌نامه‌ها. ۲. سلیمان‌نامه، عبدالعزیز افندی قراچلبی‌زاده. ۳. سفر عراقین [سلطان سلیمان] قانونی، ناصوح مطرچی. ۴. سلیمان خان‌نامه، سید لقمان. ۵. شهنشاه‌نامه، سید لقمان. ۶. فرصت‌نامه، مصطفی‌علی گالیپولیایی. ۷. نصرت‌نامه، مصطفی‌علی گالیپولیایی. ۸. شرق سفر لرنده سرخ سراپله واقع اولان احوال لری و شیروان‌دا عثمان پاشا ایله سرخ سرین مجادله لرنی بیان ائیله دیغی،^{۱۴} ابوبکر بن عبدالله. ۹. غزوات اوز دمیر اوغلو عثمان پاشا، حسین بن محمد. ۱۰. غزوات اوز دمیر اوغلو عثمان پاشا، محمد بن عبدالعزیز وجودی لازندی. ۱۱. شجعات‌نامه، محمد پاشا آصفی (دفتردار اعظم). ۱۲. ظرف‌نامه سلطان مراد خان، ابراهیم چاووش رحیم‌زاده. ۱۳. گنجینه فتح گنجه، ابراهیم چاووش رحیم‌زاده. ۱۴. غنچه باغ مراد، ابراهیم چاووش رحیم‌زاده. ۱۵. شاهنامه همایون، محمد صبحی طالق‌زاده. ۱۶. تاریخچه، محمد صبحی طالق‌زاده. ۱۷. تبریزیه، محمد صبحی طالق‌زاده. ۱۸. ظرف‌نامه علی پاشا، نیازی. ۱۹. ظرف‌نامه، عبدالعزیز افندی قراچلبی‌زاده. ۲۰. تاریخ فتح روم، عبدالرحمن حبری ادرنه‌ای. ۲۱. تاریخ فتح بغداد، عبدالرحمن حبری ادرنه‌ای.^{۱۵}

تمام منابع مذکور از سوی نویسندگان معاصر یا متعاقب خویش مورد استفاده قرار گرفته است. همچنین با وجود اینکه در این منابع تلاش شده تا نوعی قهرمان‌پروری صورت پذیرد، با این حال در رابطه با موضوع مورد بحث در این مقاله حاوی اطلاعات مهم و باارزشی هستند. محض نمونه تمام اطلاعات راجع به اقدامات نظامی عثمانی‌ها در قفقاز را می‌توان از این منابع به دست آورد. همچنین اطلاعات فرهنگی، آماری و جمعیتی مردمان قفقاز و دیگر مناطق مرزی عثمانی با جزئیات بیشتری در این منابع ثبت شده است.^{۱۶} از سوی دیگر، متن برخی از نامه‌های مبادله‌شده میان صفویان و عثمانی‌ها در منابع مورد بحث موجود است.

آثار تاریخ‌نگاری پدیدآمده در قرن‌های هفده و شانزده میلادی درباره وقایع نظامی، سیاسی و دیپلماتیک این دوره اطلاعات راه‌گشایی دارند. گفتنی است که شاهنامه‌نگار مخصوص سلطان مراد سوم، یعنی لقمان، از مهاجران ایرانی بوده است. با عنایت به اینکه یکی از مهم‌ترین عرصه‌های عینیت فرهنگ ایران آن دوره شاهنامه‌ها هستند، اهمیت شاهنامه‌های ترکی نیز پوشیده نخواهد ماند.

۱. تواریخ آل عثمان، (مؤلف مجهول). ۲. تواریخ آل عثمان، عاشق پاشا‌زاده. ۳. تواریخ آل عثمان، ابن کمال. ۴. هشت بهشت، ادریسی بدلیسی. ۵. تواریخ آل عثمان، لطفی پاشا. ۶. تاریخ رستم پاشا، رستم پاشا. ۷. تاریخ نشانچی، محمد پاشا نشانچی. ۸. طبقات الممالک و درجات المسالک، جلال زاده (خواجه نشانچی). ۹. تاج التواریخ، خواجه سعادت الدین افندی. ۱۰. کنه الاخبار، مصطفی‌علی گالیپولیایی. ۱۱. تاریخ سلانیک، مصطفی‌افندی سلانیک. ۱۲. زبده التواریخ، سید لقمان.

از میان آثار مذکور پیش‌گفته که در قرن شانزدهم میلادی پدید آمده‌اند، در دو مورد نخست از فعالیت‌های شیوخ صفوی تا روی کارآمدن شاه اسماعیل اول بحث شده است. در دیگر منابع نیز درباره ظهور شاه اسماعیل، نحوه تصرف تبریز و گیلان از سوی وی و نیز تشکیل دولت صفوی سخن به میان آمده است. در این آثار از حکومت صفوی با عنوان «قزلباش فتنه‌وش» یا «قزلباش بدمعاش» یاد شده است. در مطالب کتب مذکور ضمن آنکه اطلاعاتی درباره قتل سنی مذهب‌ها در ایران و مبارزه شاه اسماعیل علیه مذهب تسنن ارائه شده، شاه مذکور به دلیل این اقدامات، مورد مذمت نویسندگان قرار گرفته است. گذشته از آن، از میان صفحات دو منبع نخست، دست‌یابی به متن نامه‌های مکاتبه‌شده میان سلطان بایزید ثانی، سلطان سلیم اول و شاه اسماعیل امکان پذیر است. با اینکه سیاست دولت صفوی در قبال همسایه غربی خویش در زمان سلطان سلیمان باشکوه تغییر کرد، اما در وقایع‌نامه‌های این دوره نیز در ضمن تفصیلات مرتبط با اخبار و اوضاع داخلی ایران یا اخبار مرتبط با شورش ترکمن‌های هوادار صفویه در آناتولی، دیدگاه و موضع نویسندگان عثمانی نسبت به دولت ایران، تداعی‌گر سنت و رویه وقایع‌نگاران سابق است. آثار وقایع‌نگاری پدید آمده در قرن هفدهم میلادی نیز به این شرح است:

۱. تاریخ حسن بیگ زاده. ۲. صحایف الاخبار، درویش احمد منجم باشی. ۳. تاریخ سولاق زاده، محمد افندی سولاق زاده. ۴. تاریخ نعیم، مصطفی نعیم. ۵. تاریخ پچوی، ابراهیم افندی پچوی. ۶. فضلکه، کاتب چلبی. ۷. زبده التواریخ، مصطفی‌افندی صافی.

در این آثار نیز همانند آثار متعلق به قرن شانزده و در مطالب مرتبط با وقایع و اخبار ایران، هیچ‌گاه از لفظ «صفویه» استفاده نشده و به جای آن عباراتی چون: ایران، دیار شرق، عجم و احوال قزلباش به کار رفته است. در منابع ذکرشده (نگاشته شده در قرن هفده)، اخبار راجع به فعالیت‌های شاه اسماعیل اول و خلفای صفوی، از منابع پدیدآمده در قرن شانزده نقل قول شده و وقایع و معاهدات سیاسی و نظامی به‌طور پیوسته در قرن هفدهم (میان دولت عثمانی و صفویه) با تفصیل بیشتری آمده است.

۱۴. بیان احوالات عثمان پاشا در جریان نبردهای او با قزلباش‌ها در شروران و جبهه‌های شرقی.

15. Babinger 2000, p 234-6.

16. Ebubekir bin Abdullah: 22a-36b.

سخن آخر

در نهایت گفتنی است که روابط عثمانی - صفویه بیشتر در قالب رقابت سیاسی و به صورت خصومت آمیز برقرار بود. البته در تمام منابع به زبان ترکی عثمانی (مورد اشاره در مقاله حاضر)، تحت تأثیر سیاست عثمانی مبنی بر تصاحب قیادت و ریاست جهان سنی مذهب، به پیروان تشیع با عناوینی مانند «رافضی‌گری، زندقه و الحاد» اشاره شده و از همین رو دولت صفویه نیز در این منابع تحقیر و مذمت شده است.

در رابطه با ارزش منابع باید اشاره شود که در آرشیوها و کتابخانه‌های متعلق به دوره عثمانی، اسناد و کتاب‌های بسیار باارزشی موجود است که برای مطالعه تاریخ ایران در قرن‌های شانزده و هفده میلادی بسیار مهم هستند، اما هنوز ارزش این منابع از سوی محققان ایرانی و ترک به صورت شایسته درک نشده است.

کتابنامه

- BABİNGER, Franz (2000), *Osmanlı Tarih ve Yazarları ve Eserleri*, Çev. C. Üçok, Ankara.
- BACQUE-GRAMMONT, J.L. (1987), *Les Ottomans, Les Ottomans et leurs Voisins (1514-*
- EBUBEKİR bin Abdullah, *Şark Seferlerinde Surhser ile Vaki Olan Ahvalleri ve Şirvan'da* Edinburgh Universty.
- ERAVCI, H.Mustafa (1998), *Mustafa 'Âli's Nusret-nâme*, (Basılmamış doktora tezi)
- ERAVCI, H.Mustafa (2001) " Gelibolulu Mustafa 'Âli'nin Nushatü's- Selâtinde 1578-
- FLEİŞHER, Cornell (1986) , *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The*
- GENÇ, Yusuf İhsan ve KARACA, İbrahim (1992), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Historian Mustafa 'Âli (1541-1600)*, Princeton.
- Kitabu Mesâlihi'l- Müslimin ve Menafi'i'l- Mü'minin Hırzû'l- Mülük*, TTK.yay.Ankara
- KÜTÜKOĞLU, Bekir (1993), *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul.
- Osman Paşa ile Surhserin Mücadelelerini Beyan Eylediği*, Ali Emiri Kütüphanesi,
- ŞAHİN, İlhan - EMECEN ,Feridun (1994), *II.Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli*
- SAVAŞ, Saim (2002) , *XVI. asırda Anadolu'da Alevilik*, Ankara. Tarih Kitapları, nr.366.
- TİETZE, Andreas (1975), *Mustafa 'Âli's Counsel for Sultans of 1581. vol.I,II, Wien Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.*
- WALSH, J.R. (1962), " The Historiography Of Ottoman-Safavid Relations in Sixteenth and Seventeenth Centuries" *Historians of Middle East, eds, Bernard Lewis-P.M. Holt, Oxford University Pres, London*
- YÜCEL, Yaşar (2002), *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Kitâb-ı Müstetâb*

۵. نسخه‌های خطی رساله‌های متفرقه

احمد یاشار اوچاک پیش از این دو مورد از این رساله‌ها را برشمرده است. نویسنده نیز ضمن همین تحقیق به رساله‌ای کم حجم برخورد کرد که درباره فتح تبریز نگارش یافته است. عنوان برخی از رساله‌های متفرقه که برای تحقیق درباره تاریخ روابط عثمانی و صفویه قابل استفاده است در ادامه می‌آید:

۱. سیف الشریع المسلول علی شاه احمري الرئيس الزندیق المشهور، مؤلف مجهول.
۲. فاروق دال له خصوصاً قزلباش طایفه سی حاقندارستم پاشانین مکتوب صورتی،^{۱۷} مؤلف مجهول.
۳. تبریزین فتخی،^{۱۸} ابراهیم چاووش رحیم زاده.

۶. سیاست‌نامه‌ها

بنابر اطلاعات موجود، در دوره مورد بحث در خصوص روابط عثمانی - صفویه دو سیاست‌نامه نگارش یافته است. در منابع قدیمی ذکری از این دو منبع به میان نیامده و در تحقیقات تاریخی جدید نیز از آنها استفاده نشده است. نخستین سیاست‌نامه، نوشته مصطفی علی گالیپولیایی موسوم به *نزه السلاطین* است.^{۱۹} و دیگری اثری است با عنوان *کتاب المستطاب* که مؤلف آن مجهول است.^{۲۰} هرچند در دو منبع فوق، اطلاعات تاریخی اساسی در خصوص وقایع ایران موجود نیست، اما ضمن راهکارهایی ارائه شده در آنها برای حل مسئله انحطاط سیستم اداری، سیاسی و اقتصادی امپراطوری عثمانی که از نیمه دوم قرن شانزده آغاز شده بود، توجه ویژه‌ای به بایدهای سیاست شرقی عثمانی شده است. البته موضع نویسندگان این آثار در قبال مذهب شیعه امامیه که آن را با عنوان «رافضی» خطاب قرار داده‌اند، بیشتر به جای برخورد علمی و آگاهانه، بر نقد شیوه و وضعیت شخصی و گروهی نظامیان عثمانی در برخورد با قزلباشان مبتنی است.^{۲۱} از جمله، کتاب پچوی که جنگ‌های سلیمان قانونی علیه صفویان را به نوعی بی معنی تصور می‌کرد، یکی از منابع غنی مطرح است.^{۲۲}

جدای از این موارد، کتاب‌های جغرافیایی و سیاحت‌نامه‌ها برای تثبیت نام اماکن یا جزئیات راجع به برخی از وقایع تاریخی حاوی اطلاعات مهمی هستند. مهم‌ترین نمونه‌های قابل ذکر این دسته از منابع را می‌توان به ترتیب زیر برشمرد:

۱. عمده التواریخ، عبدالغفار کریمی. ۲. سیاحتنامه اولیا چلبی، محمد ذلیلی اوغلو. ۳. جهان نما، کاتب چلبی.

۱۷. صورت نامه رستم پاشا به فاروق دال، درباره طایفه قزلباش.

۱۸. فتح تبریز.

19. Tietze 1975, p 10-50.

20. Yücel, 2002, p 5-25.

21. Eravcı 2001, p 31-40.

22. Uzunçarşılı 1995, p 58-59.